

יהודי פולין בארץ-ישראל

1. הערות כלליות

עיקרה של עליית יהודי פולין לארץ-ישראל היה בין שתי מלחמות-העולם, ולפיכך כולל המושג "פולין" במאמר זה את השטחים שהיו כוללים במדינה הפולנית בין השנים 1920—1939, גם כשהדברים אמורים בתקופות אחרות. אילו נקטנו, לצורך בירורנו, את גבולות המדינה הפולנית-הליטאית מלפני 1772, היינו צריכים להיזקק כאן גם ליהודי רוסיה שבארץ-ישראל (וכמובן גם ליהודי ליטא בגבולותיה שבין 1920—1939), שהרי כלל ישראל ברוסיה אינו אלא אותם היהודים שישבו לשעבר, לפני 1772, בחבל-הספר המזרחיים של מדינת פולין. ברם, מאחר שהציבור היהודי ברוסיה התגבש במשך המאה הי"ט והיה לקיבוץ בעל פרצוף תרבותי וכלכלי מיוחד, עלול הדיון במסגרת המאמר הזה גם בעולי רוסיה שבארץ, לטשטש ולמעט את התרומה המיוחדת שתרמו להתהוות הישוב יהודי פולין בהוראתו המצומצמת של מושג זה. אמנם אין להתעלם מכך, שגבולות פולין בין 1920—1939 לא חפפו את הגבולות האֶתְנוֹגְרָפִיִּים של הקיבוצים היהודיים השונים: יהודים "ליטאיים" (ליטוואקים) ו"וולינאים" ישבו גם ממערב וממזרח לקר-הגבול המזרחי של פולין החדשה, והקשרים של לשון ומנהג, תרבות ומסורת חברתית (ואפילו קשרי משפחה) שבין הקהילות היהודיות הסמוכות לגבול משני עבריו היו אמיצים יותר מאלה שביניהן לבין הקהילות המרוחקות בכל אחת משתי המדינות. אך לעומת זאת אין להתעלם גם מכך, שכל התושבים היהודים בתחומי המדינה היו נתונים למשטר אדמיניסטרטיבי וכלכלי אחיד ולמעמד משפטי אחיד; הם יכלו לנוע כאוות-נפשם בתחומי המדינה, גם למקומות שקודם-לכן לא היו רגילים לנסוע לשם, מה שאין כן אל מחוץ לתחומיה, אף למקומות קרובים מאוד וידועים להם יפה. הזיקה המשותפת למדינה האחת נטעה בכולם הרגשה של שותפות-הגורל, ואילצה את תנועותיהם החברתיות ומוסדותיהם הציבוריים לסגל את מִבְנֵם לגבולותיה של המדינה ולחלוקתה האדמיניסטרטיבית. ככל שהיו גבולותיה של המדינה הפולנית מלאכותיים בגיזרה זו או אחרת, הרי שימשו תחומיהם הגיאוגרפיים של ההסתדרות הציונית של פולין, "החלוץ" של פולין, תנועות-הנוער היהודיות של פולין, וכו' וכו'. לפיכך עלינו להתחשב באותם הגבולות המדיניים בבואנו לדון על עליית יהודי פולין לארץ-ישראל ועל תרומתם להתפתחות הישוב העברי בתוכה.

מה היה מספרם של יהודי פולין בארץ בימי המנדט, בימים שבהם התפתח הישוב והיה לאומה? מאחר שאין נוהגים בארץ-ישראל לרשום את תנועת-האוכלוסים היהודית (הילודה והתמותה) לפי ארצות-המוצא של העולים (ומטעמים של אחדות לאומית אין גם לשאוף לכך), הרי אין התשובה יכולה להיות אלא אומדן בלבד. לפי מספרי הסוכנות היהודית* עלו לארץ בשנות 1919—1947: 157,913 יהודי פולין, והרישום נערך בדרך-כלל על סמך נתינותם של העולים, אין ספק שצריך להגדיל את המספר הזה על חשבון העולים שנרשמו כחסרי-נתינות או כנתיני ארצות אירופה התיכונה (אוסטריה וגרמניה). בתקופה שבה שימשה וינה בירת הממלכה ההאבסבורגית, היתה קולטת מהגרים יהודים מגאליציה, חבל פרובינציאלי ומעוט-פרנסה של הממלכה הזאת; בימי מלחמת-העולם הראשונה הפכה גאליציה לאיזור חזית, ותושביה היהודים נסו בהמוניהם לבירת הממלכה; בשנים הראשונות שלאחר המלחמה, כאשר מצב הבטחון והכלכלה בפולין היה קשה (המלחמה הפולנית-הסובייטית, ההיאבקות בין הפולנים והאוקראינים בגאליציה, גל האנטישמיות שעבר על המדינה), ביקש חלק מהאוכלוסיה היהודית למצוא לו מקלט בגרמניה, אשר בה היו הוצאות-המחיה למהגרים מן החוץ מעטות, מחמת ירידת שער המטבע המקומי. היהודים "הזרים" הללו היו הראשונים שנפגעו עם התגברות האנטישמיות בגרמניה ובאוסטריה, והשתתפותם בעלייה לארץ-ישראל

* והשווה: ההסתדרות הכללית, המחלקה לסטטיסטיקה, "העליה העובדת 1919—1947", תשי"ט—1949.

היתה מרובה. (למצלה ממחצית בני "עלית-הנוער" מגרמניה-רבתי של היטלר היו בני משפחות שמוצאן ממזרח-אירופה).
ובעוד שחלק ניכר מהם הגיע ארצה כשבידו דרכיות פולניות, ומקצתם התאזרחו בגרמניה ובאוסטריה לפני שהוכרחו לעזוב
ארצות אלו, היו רבים שדחו במשך שנים, מסיבות שונות, את סידור נתינותם (או שנשללה מהם מטעמים שונים, אזרחותם
הפולנית, הגרמנית או האוסטרית) והם הגיעו לארץ-ישראל כחסרי-נתינות.

כדי להעריך את חלקם של עולי פולין ובניהם בקרב הישוב העברי בארץ, עלינו להביא בחשבון, כמובן, גם את העלייה
שלפני 1919. לגבי תקופה זו אין ספירה מדויקת בגדר האפשר, כי פולין לא היתה אז מדינה בפני עצמה, והעולים מארץ
זו היו נרשמים כעולי רוסיה ואוסטריה, וגם רישומם לא היה מתוקן, כי אף ארץ-ישראל לא היתה אז יחידה מדינית בפני
עצמה. והמספרים שהיו נאספים על-ידי מוסדות יהודיים לא היו מדויקים כל צרכם, אם יש מקום לאומדן כלשהו הרי זה
משום שעולי פולין מלפני 1882 וחלק מסויים מאלה שבאו בשנות 1882—1914 נספחו על "הישוב הישן" של היהודים האשכנזים
בארץ: ישוב המחולק ל"כוללים", אירגונים המתייחסים על מקומות מוצאם של העולים. האירגונים הללו קמו לראשונה כדי
להשיג ולחלק בין חבריהם תמיכה מן הכספים שהיו נאספים בארצות-הגולה למען תושבי ארץ-ישראל. במשך הזמן נצטבר
בידי "הכוללים" רכוש עצמי (בעיקר בצורת מעונות-חינם ומעונות זולים, שהקימו למען חבריהם מכספי התמיכה), מה שהצילם
מהתפוררות גם כאשר נתמעט זרם הכספים מחוץ-לארץ או פסק לחלוטין, התקרות ב"כוללים" אלה עוברת בירושה, ולפיכך
משמש המוצא מקהילה פלונית או אלמונית שבגולה גם בשביל הדור השלישי או הרביעי של בני "הישוב הישן" גורם חשוב:
גורם הקובע את השכונה שבה הם מתגוררים, את בית-הכנסת שבו הם מתפללים, את חוג האנשים שאִתם הם באים במגע
לעתים קרובות ביותר, ובמידת-מה גם את מצמדם הכלכלי. אנשי "הכוללים" נפקדו בעת המיפקד הכללי של הישוב בשנת
1916, שנערך מטעם "המשרד הארץ-ישראלי" (כפי שנקראה בימים ההם הנציגות הארץ-ישראלית של ההסתדרות הציונית
העולמית). בירושלים מנו אז "כוללי" גאליציה 1,000 נפשות, וארשה 1,400, גרודנו 1,100 וילנה 1,400, וולין 1,000. "כוללי"
וילנה ווולין כללו גם אנשים ממקומות שהיו מחוץ לפולין שבגבולות 1920—1939, וכנגד זה היו יוצאי פולין גם ב"כוללים"
קטנים יותר של יוצאי הקיסרות הרוסית (שהצטרפו אז בירושלים לכלל 2,100 נפש) וב"כוללים" שבצפת, טבריה והברון.
יש איפוא מקום להעריך את מספרם הכללי של יוצאי-פולין בקרב "הישוב הישן" אותה שעה ב-6,000 לפחות: חלק ניכר
למדי של הישוב העברי בכללו, אשר מנה אז 56,000 נפש (ומהם 33,000 אשכנזים). מובן, שיש לצרף לכך עוד כמה אלפים
יוצאי-פולין, שנמנו על "הישוב החדש". אם נעמיד את כלל יוצאי-פולין אותה שעה על רבבה (הערכה זהירה מאוד!), הרי
ודאי גדלה אוכלוסייה זו, בתוקף הריבוי הטבעי, עד סוף ימי המנדט כדי 15—20 אלף לפחות. אחר שנת 1918 נספחו עליה כאמור
לפחות 157,913 עולים חדשים. קשה מאוד להעריך את ריבויים הטבעי של אלה; אך אם גם ננקוט זהירות מרובה ביותר, מנו
יוצאי-פולין היהודים שבארץ-ישראל בסוף ימי המנדט למעלה מ-200,000 נפש, קיבוץ-העולים העיקרי בקרב הישוב.
במיפקדים הממשלתיים ובאלה שנערכו בישובים שונים מטעם מוסדות יהודיים, נמנו רק ילידי פולין גופא כקבוצה מיוחדת,
ואילו ילדיהם שנולדו בארץ נמנו עם ילידי ארץ-ישראל. עם זאת, מבליטים גם המיפקדים הללו את חלקה העצום של העלייה
מפולין בהתרחקותו של הישוב. בעת מיפקד-האוכלוסים הממשלתי משנת 1931 נמנו בארץ 174,610 יהודים, ומהם 35,776
ילידי פולין (20.02%). 12,570 מהם ישבו בתל-אביב, 1,038 ביפו, 5,654 בירושלים, 3,873 בחיפה, 379 בערים אחרות, 12,252
בכפרים * בשנת 1938, כאשר ערך ועד הקהילה בחיפה מיפקד של יהודי העיר, כבר נמצאו שם 16,210 יוצאי פולין,
שהיו 29.9% מכלל יהודי העיר. פרט מענין: 17 מהם התפקדו עם העדה הספרדית, ואחד (קראי?) עם עדות-המזרח **. בעת
מיפקד יהודי ירושלים, שנערך בשנת 1939 מטעם הסוכנות היהודית, התפקדו 9,214 נפשות (12.26%) כיוצאי פולין ***. מעניין
שבין נתיני פולין, שהתפקדו אותה שעה, היו גם 525 ילידי הארץ, רובם ככולם בודאי ילדי עולים חדשים.

* ספר המיפקד, ב' עמ' 167, 175, 183, 185. ** ע. איזנברג, "מפקד האוכלוסיה היהודית בחיפה—תוצ"ח", חיפה ת"ש, עמ' 7, 25.
*** ד. גורביץ, "יהודי ירושלים", 1940, טבלה מס' 22.

2. "הישוב הישן"

בהנחת אשיותיו של הישוב הישן, הראשון לשכבות-העליה של היהודים האשכנזים בארץ-ישראל, מילאה העלייה מפולין את התפקיד המכריע. הקהילה האשכנזית שבירושלים הוקמה בשנת 1812, כתוצאה מאיחוד החסידים, תלמידי הבעש"ט, שעלו בשנת 1777 לצפת וטבריה ומקצתם עברו אחר-כך לירושלים, עם הפרושים ("מתנגדים", תלמידי הגר"א), שעלו בשנת 1808 לצפת ומשם הגיעו אף הם לירושלים. מגיפת כולירע בצפת בשנת 1812, והרעש שהיה שם ובטבריה בשנת 1837, סייעו הרבה לגידול הקהילה הירושלמית. האיחוד קם בלי שאחד הצדדים ויתר על עמדותיו, והקהילה המשותפת נקראה מאז "קהילת האשכנזים פרושים וחסידים". אך בדיעבד היה בהקמתה משום עדות לנצחונה של החסידות בחייהם הרוחניים של היהודים ברוב חבלי פולין; מאחר שלא נשאר בחבלים אלה מיעוט ניכר של "מתנגדים", יכלה הקהילה המשותפת ללבוש צורה של ברית אגודות-עולים ("כוללים"). המאורגנות לפי עיקרון טריטוריאלי והמספקות את צרכיהם הדתיים של חבריהן, באין מיעוטים העשויים למחות על צורת הסיפוק הזה. לעומת זאת קיבלו "כוללי" ליטא (במובן הרחב של מושג זה, הכולל גם את חלקה הצפוני-מזרחי של פולין) צביון "מתנגדי", אלא שבין עולי ליטא נמצא גם מיעוט ניכר של חסידי חב"ד, שכוחו עלה משנתרכזו כולם, בשנת 1820, בחברון והמיעוט הזה פרש מה"כוללים" הליטאים-הכלליים וכוונן "כולל" מיוחד לעצמו. (בשנת 1851 הוקם כולל זה גם בירושלים, ובמשך הזמן נתפלג: חב"ד-ליובאביץ לחוד וחב"ד-בוברויסק לחוד). הקהילה האשכנזית כגוף מאורגן ייצגה את "הישוב הישן" כלפי חוץ (השלטונות והעדות היהודיות האחרות) וקימה בית-דין עליון ("בית-דין-צדק לכל מקהלות האשכנזים"), אולם הניחה ל"כוללים" לטפל כרצונם בכספים המתקבלים למענם מחוץ-לארץ. הטיפול דרש נסיון אירגוני, אף היה כרוך בטורח של הנהלת חשבונות, וקשה היה, ביחוד ל"כוללים" קטנים, לשאת בעול זה. לפיכך הוקם, בשנת 1867, איגוד חדש למטרה זו, "הועד הכללי כנסת ישראל", שגם היום כלולים בו עשרים מתוך שלושים-וחמשת "הכוללים" האשכנזים הקיימים בירושלים.

בתקופה שבה היה עדיין כל הישוב היהודי שבירושלים מועט במספרו ומרוכז כולו בין חומות העיר העתיקה, היתה שאיפתם של יוצאי עיר אחת (או מחוז אחד) לגור יחד מוצאת את ביטויה במגורים בבית אחד או חצר אחת, ש"כולל" היה שוכר או מקים על חשבונו. במחצית השניה של המאה הי"ט, עם התפתחות הישוב מחוץ לחומות, החלו "הכוללים" להקים לחבריהם שכונות שלמות, שדרך בנייתן ושיטת סיפוקם של צרכי הציבור בתוךן הושפעו ממסורת העיירות שבאירופה המזרחית, ואמנם שכונות אלה נקראות עד היום בפי שוכניהן באידיש בשם "שטעטעל" ("עיירה"). שכונה כזאת היתה נבנית כישוב בפני עצמו, שחזיתות בתיו הן כלפי פנים, ואילו כלפי חוץ מצטרפים הבתים לקיר אחד, אטום כמעט, או שחלונותיו מרובים אך פתחיו מועטים. צורה זו של שכונה הושפעה כמובן הרבה ממצב-הבטחון הרעוע בעיר החדשה בזמן הראשון, אך היא באה גם להדגיש כי אין בני השכונה נצרכים למגע מרובה עם אנשים היושבים מחוצה לה; השכונה עיירה בפני עצמה היא, שבכוחה לספק ליושביה כל הדרוש להם. העיירה היהודית במזרח-אירופה שימשה מרכז מסחרי לסביבתה הכפרית הלא-יהודית, באמצעה — ככר-השוק, ובסמוך לו מוסדות-הציבור (ובראשם בית-הכנסת). אולם "עיירת-כולל" ירושלמית היתה נבנית בעיקרה בשביל אנשים שעלו ארצה כדי לישב בה על התורה והעבודה, מגעה עם הישוב שאינו יהודי היה מועט, ככר-שוק גדולה היתה בדרך-כלל מיותרת, אך בניי בית-הכנסת, ישיבה ותלמוד-תורה המשיכו לשמש גם כאן מרכז של "העיירה". מבלי להאריך בכך, נציין כי השוואת תיכנון ואירגון של "עיירות" אלו לשל אבטיפוסן שבגולה, חקירת דרך מזיגתה של המסורת שהובאה מאירופה המזרחית עם הנהגה הירושלמית המסורתית, הבהרת צורות מזיגתן של שתי המסורות גם בתחומי החיים האחרים (למשל, התלבושת המסורתית של "הישוב הישן", שבעיקרה הרי היא זו שהביאו עמם העולים מפולין בסוף המאה הי"ת, אלא שניכרת בה גם השפעה מסוימת מדרך לבושם של היהודים הספרדים, אשר העולים מצאום לפניהם בבואם לירושלים), כל הדברים האלה הם ענין לחקירות מיוחדות, ויש ענין מיוחד בחקירות אלה כעת, לאחר שהעיירה היהודית המסורתית הושמדה בארץ-מכורתה (אירופה המזרחית), שהרי תנאי ההתישבות היהודית במדינות-הים לא הניחו העברתה לשם, ו"עיירות" הישוב הישן שבארץ-ישראל הם צאצאיה היחידים הקיימים ועומדים.

חקירה שנערכה בשנות 1932—1934, מטעם מחלקת העזרה הסוציאלית של הועד הלאומי, הקיפה בירושלים 1.520 דירות

שנמצאו בהנהלתם הישירה של "הכוללים" האשכנזים (שרובם פולנים), מהן בתים בפני עצמם ומהן מעונות בבתים משותפים. השכונה הגדולה ביותר, שנקראה בשם עיר או מחוז מסויים בפולין, והשייכת ל"כולל" יוצאיו, היא "בתי וארשה" (160 דירה); אחריה — "בתי הורודנא" (80), "בתי גאליציה" (60) וכו'. היסוד ל"בתי וארשה" כבר הונח בשנת 1849, בראשית התפשטותו של הישוב היהודי בירושלים מחוץ לחומותיה של העיר העתיקה. "כוללים" קטנים הקימו לאנשיהם מחוץ לחומות בתים משותפים בודדים, בדומה לבתיהם של אותם "כוללים" בעיר העתיקה. אתה מוצא למשל, בביתו של כולל וילנה שבשכונת נחלת-שבעה עשר דירות, בביתו של כולל סובאלק-לומזיה שש דירות וכדו'. לעומת זאת הקים "הוועד הכללי כנסת ישראל" שכונה משותפת גדולה לאנשי הכוללים המאוגדים בוועד הזה, הרי היא שכונת "כנסת-ישראל", המונה 220 דירה. יש לציין, שמספר המשפחות הנהנות משיכון של "הכוללים" עולה במידה ניכרת על מספר הדירות, ביחוד מאחר שרבות מן הדירות האלה הוקמו מלכתחילה על-מנת שדייריהם יתחלפו כל כמה שנים, כדי להקל על קיומם של רבים ככל האפשר מחבריו העניים של "הכולל". נוסף על הדירות שנבנו על-ידי "כוללים" והמתנהלות על ידם, יש עוד רבות שנבנו (או נרכשו) על-ידי מוסדות של תורה וצדקה מיסודם של אנשי "כוללים", וכן שכונות משותפות, שהקימו להם האמידים מבין אנשי "הכוללים" השונים על חשבון עצמם. כל אותם בתי-הדירה מהווים רובו של השיכון היהודי בירושלים, ומרביתו הוא בלי ספק של יוצאי פולין.

הארכנו בעניני שיכון של יוצאי-פולין הנמנים עם "הישוב הישן", לא רק משום שלפנינו נסיון להעתיק את מסורות הקיבוץ היהודי שבפולין לארץ-ישראל כמות שהן ובשלמותן, על צורות התישבותו ואירגונו ונוסח חייו (ובמידה שהנסיון לא הצליח במלואו וחלו אי-אלה שינויים וחדושים, לא עלו במחשבה תחילה אלא נעשו מתוך הכרח, מחמת ההבדל שבתנאי המקום). — אלא גם משום ששיכון זה הוא התרומה הגדולה ביותר שתרם הגל הראשון של עולי פולין לגלים שבאו אחריו ולחלקים אחרים של הישוב. הבתים נבנו בצורה שהיא רחוקה למדי מדרישות הבנייה המודרנית, סידוריהם פרימיטיביים והישיבה בהם קשה*. אולם בלעדיהם לא היתה ירושלים היהודית מתפשטת על פני שטח כה נרחב, וספק אם היתה נעשית לעיר שרובה ישראל. (עלייתם הגדולה של בני עדות-המזרח לירושלים והתישבותם בתוכה מסוף המאה הי"ט ואילך נסתייעה במידה רבה על-ידי כך, שהעולים מצאו בה מיד לבואם בתי-דירה של יהודים לרוב, שאפשר היה לגור בהם לבטח). אלמלי כל אותה פעולת שיכון של הכוללים היה ודאי מספרו של הישוב העברי וכוחו המשקי פחותים במקצת, ולא על חשבונם של אנשי "הישוב הישן" בלבד.

רק גל זה של העלייה מפולין נתן דעתו להעתיק לארץ-ישראל את היהודי הפולני כמות שהוא. — לא כמות שהכירוהו בני דורנו שנולדו בפולין, אלא כמו שהיה בימי הבעש"ט והגר"א. שהרי גם אותו חלק מן "הישוב הישן" שהישה את עלייתו לא בא אלא מאותם החוגים שהקפידו ושמרו על הגדרות שגדרו ראשונים. גלי העלייה הבאים כבר נתכוונו לא רק לשינוי מקום אלא גם לשינוי ערכים. הללו, שכבר עלו מתוך מרד במציאות היהודית שבפולין (ושבגולה בכללה), שאפו ליצור בארץ-ישראל טיפוס אנושי חדש, להיות ליהודים חדשים: חדשים בשפתם ובפרנסתם, בעמידתם בפני "הגוי", בצורות התישבותם ואירגונם, ומקצתם — אף במשטרם החברתי. עובדה זו אינה צריכה להסיח את דעתנו מכך, שגם "הישוב הישן" נולד בשעתו מתוך תסיסה והתעוררות ומאבק רעיוני שהיכה גלים ביהדות הפולנית; אמנם לא תסיסה של מרד בדמות והישנה של האדם היהודי, אלא תסיסה שבאה להוסיף ולייצב דמות זו, אם בדרך הגברת עממיותו (דרך החסידים) ואם בדרך הגברת למדנותו (דרך "הפרושים"). ואלה ואלה ראו בעלייה ובחיזוק הקשר עם ארץ-ישראל אמצעים חשובים לכך.

3. "הישוב החדש" בראשיתו

"הישוב החדש", האשכנזי, בארץ-ישראל, ראשיתו בעלייה, שבאה בעיקר מחמת "הסופות בנגב": הפרעות שנתחוללו בדרום רוסיה בשנות 1881-1882. פרעות אלה לא התפשטו על פני פולין אלא במידה מועטת. וכן לא נתגרשו יהודי פולין בהמוניהם מכפרים ומכמה ערים גדולות ולא נפגעו מעוד כמה וכמה גזירות קשות שגזרה הממשלה הצארית מכאן ואילך * עיין מחקרה ש' א. בריצ'ג'ישימר על תנאי המגורים בבתי "הכוללים", בקובץ האנגלי Housing in Jewish Palestine, הוצ' המכון לחקר הכלכלה של הסוכנות היהודית 1938. אחר-כך גרמו נסיבות המלחמה העולמית להרעת המצב.

על יהודי רוסיה. סיבת הדבר אינה בהבדלי יחס כלפי היהודים כשהם לעצמם, כי-אם במדיניות הכללית, הלאומית והסוציאלית, של ממשלת הצאר, במחוזות הרוסיים (לרבות אלה המיושבים אוקראינים ורוסיים-לבנים, שנחשבו גם הם רוסיים בעיניה) ביקשה הממשלה להתיש את כוחם של המיעוטים הלאומיים, ובמיוחד רצתה שדלת עם-הרוב יראו את מקור סבלותיהם ב"ניצול היהודי", ואילו בממשלה — את מגינתם מפני הניצול הזה (דבר שהיה עשוי לשכך את התעמולה המהפכנית ביניהם). במחוזות הפולניים, לעומת זאת, היתה הממשלה מעוניינת דוקא בהחלשת כוחו של עם-הרוב, וביקשה להסתייע במיעוטים הלאומיים (לרבות היהודים) כבמכשיר לכך וכן גם לשם הפצת השפה והתרבות הרוסית בתחומים אלה. מדיניות זו גרמה, שגם נחשול הפרעות ושאר פורענויות שהציף את היהדות הרוסית ערב מהפכת 1905, בשעתה ואחריה, לא פגע אלא במידה מועטת ביהודי פולין (וביחוד במחוזות שבהם היו הפולנים עיקר האוכלוסים). ותוך כדי כך ניתן ליהודי פולין ליהנות מהתפתחות התעשייה בארץ זו לצרכי השוק הרוסי, — על-אף מאמציהם של הלאומנים הפולנים למנוע מן היהודים טובת הנאה זו או למצט את חלקם בה — ופולין אף קלטה אז הגירה יהודית מהמחוזות הרוסיים, בימי מלחמת-העולם הראשונה מצאה הרעה גם את הקיבוץ היהודי בפולין, שלטונות הצבא הרוסי פתחו בגירוש כללי של היהודים מן המקומות הסמוכים לחזית. שלטון-הכיבוש הגרמני בפולין, אף כי לא נקט אותה שעה מדיניות אנטישמית מפורשת, היה מקריב דרך-שיטה את האינטרסים הכלכליים של הארץ הכבושה בידי לשל גרמניה, וגם היהודים סבלו מכך. ואף המלחמה שבין הפולנים לבין האוקראינים בגאליציה, המלחמה הפולנית-הסובייטית, וההשתוללות האנטישמית שבה חגגו הלאומנים הפולנים את תחית מדינתם גרמו סבל רב לאוכלוסיה היהודים של פולין, אכן, גם בתקופה זו היו ההרס והסבל שעלו בחלקם של יהודי פולין קטנים משל יהודי רוסיה בימי מלחמת-האזרחים.

הגירות שהעלו שלושה גלי עלייה גדולים מרוסיה ("העליה הראשונה", 1882—1903, "העליה השנייה", 1904—1914, ו"העליה השלישית", 1919—1923) פגעו אפוא בקיבוץ היהודי בפולין פחות או לא פגעו בו כלל, ממילא היה בתקופה זו חלקה של רוסיה בין היהודים המבקשים להם בית חדש בארץ-ישראל גדול משל פולין, אם-כי חלקה היה גם בתקופה זו מרובה וגם מתמיד. עתים בא לידי ביטוי במפעלים שכולם או עיקרם של יהודי פולין: בשנת 1883 הקימו עולים מפולין את המושבה יסוד-המעלה, חלוצת ההתישבות היהודית באזור נגוע-הקדחת של אגם חולה (ים סמכו); בשנת 1884 עלו חקלאים יהודים מפלך הורודנא (גרודנו) על אדמת עקרון (העובדה כשהיא לעצמה, שאנשים אשר היו בעלי משקים חקלאיים לא-זעירים ונמנו אפוא עם שכבה מבוססת למדי, נטשו את משקיהם ועלו לארץ להתחיל בה הכל מחדש, — אינה רגילה ביותר בתולדות ההתישבות היהודית); בשנת 1890 ייסדה אגודת "מנוחה ונחלה" שבווארשה אחת המושבות המפוראות ביותר בארץ, רחובות; בשנת 1913 קם בין הנוער היהודי בגאליציה אירגון צופים שביקשו להכשיר את עצמם לעליה, התישבות והגנה ולשמש המשך מילואים ל"השומר", בשם "השומר הצעיר", — ובקיץ 1920, אחר עיכובים שנגרמו על-ידי מלחמת-העולם הראשונה, התחילו עולים ארצה; פולין הקדימה את רוסיה לגבי התיאטרון העברי ותנועת "מכבי", שתרמו אף הם לעלייה. אולם יש לזכור, כי בתקופה זו (פרט לשנותיה האחרונות המעטות), כשפולין לא היתה עדיין חטיבה מדינית מיוחדת והציונות הפולנית חטיבה אירגונית מיוחדת, — היו עולי פולין רגילים להתארגן ולעלות יחד עם יהודים אחרים מן הקיסרות הרוסית או הקיסרות האוסטרית-ההונגארית, והם נחשבו "יהודים רוסיים" או "יהודים אוסטריים" גם לאחר העלייה. התארגנות משותפת זו באה לא רק מחמת הגבולות המדיניים של אותם הימים, יש לזכור, כי לפני מלחמת-העולם הראשונה היו תנאי הנסיעה על פני אירופה נוחים לאין ערוך מאשר לאחר מכן (לא היו אצרות ובמדינות רבות לא הרבו השלטונות להקפיד גם על הדרכונים שבידי הנוסעים), והדבר סייע לקשירת קשרים אישיים בין יהודים מארצות שונות, וכנגד זה יש לזכור, כי היו אלה ימים שבהם היו גם שערי ארצות-הברית פתוחים לרווחה, הגירה יהודית המונית הלכה לשם דוקא, בעוד שלארץ-ישראל לא נסעו בדרך-כלל אלא יהודים בעלי רגש לאומי, ומאחר שהתנועה הציונית היתה עדיין צעירה ואנשיה היו זרועים פה ושם, יחידים יחידים וקבוצות קבוצות, במקומות מרוחקים זה מזה, — נסתייעה גם מכך התלכדותם של בני מקומות שונים ומרוחקים לפעולה ציונית ועלייה. יחידים מבין עולי פולין שזכו למלא תפקיד חשוב באחד התחומים של חיי הישוב, לא היו מופיעים או כנציגיו של זרם-עולים רגיונאלי ולא היו פותחים את פעולתם בארץ בקרב הזרם הזה, אלא שימשו מסמליו ונציגיו של גוון מסוים בעליה ממזרח-אירופה בכללה: גוון שפלל יוצאי מקומות שונים, כשמספר הבאים מן המקום האחד אינו גדול

במידה ניכרת משל הבאים מן המקום האחר. תנאים אלה הטביעו את חותמם על דרך עלייתם ועל דרך פעילותם בארץ של יוצאי פולין בני העלייה הראשונה, כגון אליעזר בן-יהודה, מיכאל (יחיאל-מיכל) הלפרין (מראשוני תנועת-העבודה והשמירה), או בני העלייה השנייה, כגון דוד בן-גוריון, הסופרים עגנון ופנחס, וכו'. מבחינה זו מצוי הבדל ניכר בין מצבו של "הישוב החדש" בתקופה ההיא לשל "הישוב הישן" בארץ ושל יוצאי מזרח-אירופה בארצות-הברית, אשר בהם שימשה כרגיל חברת בני העיר והמחוז המשותפים שדה-פעולה ראשון ושלב ראשון לעסקנות ציבורית. במידה מוגבלת יותר נבדל מבחינה זו "הישוב החדש" בתקופה ההיא גם מן "הישוב החדש" שלאחר-מכן, כאשר גבר זרם העולים, במידה שגרמה לייסוד התאחדויות של יוצאי ארצות שונות, אף-כי תפקידיה היו על-פי רוב מצומצמים למדי.

עדות רבת-עניין לרציפותה של העלייה היהודית מפולין באותה תקופה משמשים נתוני המיפקדים של יהודי חיפה (1938) וירושלים (1939). במיפקדים אלה נרשמה פולין כארץ-מוצאם של היהודים אשר באו מתחומיה גם לפני תקומתה של המדינה הפולנית, וכן נרשמו גם תאריכי העלייה. מבין יהודי פולין שבירושלים נמנו במיפקד 1180 שכבר ישבו בארץ 15—19 שנה (כלומר בני "העלייה השלישית" או ראשית "הרביעית"), 221 שישבו בה 20—29 שנה (בני סוף "העלייה השנייה" או ראשית "השלישית"), 209 שישבו בה 30—39 שנה (אחרוני "העלייה הראשונה" וראשוני "השנייה"), 102 שישבו בה 40—49 שנים, ו-81 שישבו בה 50 שנה ומעלה*. מבין היהודים יוצאי-פולין שבחיפה, נמנו בסך הכל 202 שישבו בעיר זו 20 שנה ומעלה, ומהם 2 שישבו בה חמישים שנה, ו-16 שישבו בה בין שלושים לארבעים שנה**.

4. העלייה ההמונית

משהתחילה "העלייה הרביעית" (1924), נעשתה פולין שוב הארץ, שממנה בא הזרם העיקרי של העולים ומעמדה זה נתקיים בידה עד פרוץ מלחמת-העולם השנייה. היא יורשת, מבחינה זו, את מקומה של רוסיה, ויוצאי-פולין נהפכים על ידי כך לעיקרם ורוב-רובם של יהודי מזרח-אירופה היושבים בארץ.

מקובל לראות את "העלייה הרביעית", ביחוד בשנותיה הראשונות (1924—1926, שבהן היה מספר העולים הרב ביותר), כעליית המעמד הבינוני, מחמת גזירותיו של המיניסטר גראבסקי, שהיו מכוונות לנישולו של מעמד זה מעמדותיו הכלכליות לטובת מתחריו הפולנים-הנוצרים. השקפה זו אינה מדויקת כל צרכה, הואיל והיא מייחסת לגל-העולים הנה בכללו, אותה דמות כלכלית ואותו גורם-עלייה, שציינו רק חלק מסויים ממנו. "העלייה הרביעית" היתה במידה מרובה מאוד עליית-פועלים: די לציין, שבמיפקד העובדים העברים בארץ-ישראל בשנת 1926 כבר עמדה פולין בראש ארצות-מוצאם של הנפקדים. 37,6% מכלל הנפקדים היו יוצאי פולין, אחוז המתקרב לזה של מיפקד-העובדים משנת 1937 (39,0%), מכלל 38.521 עובדים יוצאי-פולין שנפקדו בשנות 1937, היו 85 שעלו לפני שנת 1905; 406 שעלו בשנות 1905—1918; 8.516 בשנות 1919—1926; 3.303 בשנות 1927—1931; 25.992 בשנות 1932—1937; 219 לא ציינו את תאריך עלייתם***. חלקם של יוצאי פולין בני "העלייה הרביעית", 1924—1931, היה איפוא ניכר למדי בין העובדים העברים גם לאחר שנים, אף כי מקצתם חדלו בינתיים לעבוד (מחמת הזדקנות, מחלות, תמותה ומעבר למקצועות אחרים), ולעומת זאת נתרבו בין העובדים בני "העלייה החמישית" (מ-1932 ואילך). זאת ועוד: בבירור גורמי עלייתו של המעמד הבינוני, עלינו להביא בחשבון לא רק את גזירות גראבסקי, אלא גם את אבדן השוק הרוסי לתעשייה הפולנית, וביחוד לתעשיית האריגים והנעלים, שתוצאותיו נעשו מוחשות דווקא משעברו ימי המלחמה ופסקו העבודות שזימנה היא לתעשייה. אבדן השוק הרוסי פגע לא רק בפועל-החרושת ובעובדי-הבית שייצר בביתו בשביל החרושתן או הסוחר הסיטונאי, אלא גם בסוכנים-נוסעים מרובים, שהיו מפיצים את התוצרת על פני רוסיה, בפקידי בתי-מסחר הסיטונאיים שבענפים אלה ובחנוונים שפרנסתם היתה על אותם פועלים, עובדי-בית, סוכנים ופקידים. אף יש לזכור, כי שקיעתה הכלכלית של העיירה היהודית הוחשה על-ידי סלילת מסילות-ברזל וכבישים בימי המלחמה (לצרכים צבאיים). שהקלו על בני הכפרים קבלת מיצרכיהם במישרים מן הערים, שלא באמצעות העיירות, והקלו תוך כדי כך על התפתחותה של הקואופרטיבה הכפרית, — וכי גם תוצאות הדבר הזה החלו להיות ניכרות ברחוב היהודי דווקא בשנים שלאחר המלחמה.

* עיין טבלה מס' 22 בספר "יהודי ירושלים" מאת ד. גורביץ, המסכם את תוצאות המיפקד. ** שם, עמ' 8, 20-21. *** פנקס ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י, מס' 8, שבט תרצ"ח — יאנואר 1938, עמ' 22-24.

ברם, אם ההסבר "העממי" לעלייה הרביעית אינו ממצה את מהותה וסיבותיה, הרי הוא מציין שני חידושים עיקריים שבה. היא לא היתה אמנם כולה עליית המעמד הבינוני, אך זו הפעם הראשונה החל המעמד הבינוני היהודי מפולין נוהר בהמוניו לארץ-ישראל, לאחר שהוגבלה ההגירה לארצות-הברית, בתוקף חוק-המיכסה משנת 1924. נעשתה ארץ-ישראל ארץ-מקלט לא רק ליהודים הנושאים את נפשם לציון אלא לכל יהודי ויהודי שנשמט מתחת לרגליו הקרקע בפולין. מה-גם שנתברר עד-מהרה שארץ-ישראל אינה עוד אחת מארצות-המקלט, כי-אם המקלט היחידי כמעט הואיל וגם מדינות אחרות שמצבר לים עמדו והגבילו, כדוגמת ארצות-הברית, את ההגירה לתחומיהן או גזרו עליה כליל. וכן נמצא צודק ההסבר "העממי", מבחינת השפעתן הפסיכולוגית של גזירות גראבסקי, שהיתה גדולה ומקיפה יותר מתוצאותיהן הכלכליות הישירות. זו הפעם הראשונה הוברר להם, ליהודי פולין, שקיומם במדינה ופעילותם הכלכלית בה אינם רצויים, וכי סופם להיות נישולים לטובת הפולנים הנוצרים (דברים שלא שמעו כמותם בימי השלטון הצארי, בעוד שדברים כיוצא באלה נאמרו ונשנו באוני אהיהם יושבי הפלכים המאוכלסים רוסים). והעמידום על כך לא בשעת חירום ולא כדי לשכך יצרי-המון מסוערים מחמת משבר של ארעי, כי-אם בימים של קימום וכחלק מתכנית של קימום, כחלק מחזון-העתיד של פולין המשוחררת. היהודי הפולני ידע מכאן ואילך שגורלו הכלכלי אינו קשור עוד בזה של המדינה: אם יחמיר מצבה של המדינה—יסבול מכך, ואם ישתפר—לא ייקנה מכך. הקיסרות האוסטרית בסוף המאה הי"ח והקיסרות הרוסית במאה הי"ט נתנו טעם להגבלת פעילותם הכלכלית של היהודים, ביחסן השלילי לפרנסות ומקצועות מסויימים שהיהודים היו עוסקים בהם, וטעמי הגזירות הניחו מקום בלבנות היהודים לתקוה, שנשקף להם עתיד בארצות-מגוריהם אם ישנו את מְגָנָם הכלכלי, תקוה שהיתה הופכת מנוף למאמצי פרודוקטיביוצאיה. גזירות גראבסקי לא נזקקו כל-עיקר לטעמים מְצִין אלו: לא הפרנסות שעוסקים בהן היהודים הן רעות, אלא רע הדבר שהיהודים הם העוסקים בהן; אף אין המדינה מתכוונת למצט את מספר העוסקים בכך, אלא לדאוג שכולם יהיו בני העם הפולני. היהודי הפולני היטיב עכשיו להבין כי עתידו יהא רע ומר לא משום שהמדינה שרויה במשבר או משום שעיסוקו אינו פרודוקטיבי, אלא באשר הוא יהודי ויושב בפולניה. והכרה זו הניסה מן המדינה גם יהודים שלא נפגעו עדיין אותה שעה, אלא שחלו והרגישו כי עתידים הם להיפגע מחר או מחרתיים.

היתה זו הפעם הראשונה שעלו לארץ-ישראל המוני יהודים, שלא קיבלו כל הכשרה (רעיונית או חינוכית או מקצועית) לפני עלייתם, יהודים שלא הכירו את חיי הארץ ותנאיה, ושמשפרם היה מרובה לעומת מספר היושבים בה מקודם. היה זה מבחן שהוליד חששות יתירים גם בלבנות אנשים מלאי אמונה בכוחה של הארץ ובכוחו של העם. אך אם לאחר מלחמת-העולם השניה, תבע הישוב וחזר ותבע עליית-המונים עצומה ומהירה, מתוך בטחון בכוחו לעכל ולקלוט עלייה זו, — הרי מקור הבטחון הזה הוא בלקחה של אותה העלייה מפולין, אשר לא הכויבה, (וכיוצא בכך העלייה ההמונית מאירופה התיכונה משנת 1933 ואילך). נתברר, כי גם בלבנות המונים, שלא הוכשרו במיוחד לעלייתם, מקננת שאיפה לשוב בארץ האבות גם לחיי האבות, חיי עבודה ומלאכה, — שאיפה שאמנם אין בה כשהיא לעצמה, בלא הכשרה מקצועית, כדי למנוע כשלונות ואכזבות, אך יש בה כדי להמריץ אדם לעמוד בנסיונות, או להפוך כשלון למצוקת-ארעי בלבד, שאינה עשויה להגותו ממסילת חיו החדשה, אלא להיפך: מקנה לו יתר-נסיון ויתר-בטחון בדרך-עתידו. דוגמה רבת-ענין היא עליית חסידיהם של האדמו"ר מיאבלוזנה והאדמו"ר מקוֹן'ניץ בשנת 1924, שגמרו בדעתם מלכתחילה ליהפך בארץ לחקלאים, ויסדו לשם כך שתי אגודות-התישבות: "נחלת יעקב" (600 חבר) ו"עבודת ישראל" (80 חבר). האגודות הללו הקימו שתי נקודות-יישוב ארעיות על גבעות סמוכות זו לזו בקרבת חיפה. אולם התמוטטו תוך שנתיים, משום שלא היו חבריהן מנוסים בחקלאות הארץ-ישראלית. ברם, גרעין ניכר של מתישבים (58 משפחות) עמד בנסיון, ויחד עם 25 משפחות מחברי "הפועל המזרחי" שהצטרפו אליו, הקים בעזרת קרן-היסוד את המושב "כפר-חסידים". גם בין שאר העולים שנקלטו בחיי העבודה בארץ בתקופת העלייה הרביעית היו רבים שלא הוכשרו לכך מקודם, ושקליטתם נתלוותה משום כך קשיים יתרים, שגברו ביחוד בשנת-המשבר הקשה 1927. עם זאת הורישו, כאמור, העלייה הרביעית למחנה-העבודה העברי בארץ רכוש-אדם רב, שמשקלו הוסיף להיות ניכר גם לאחר שנים של עלייה גדולה.

* השוה א. בייק, "תולדות ההתישבות הציונית", ירושלים תש"ג, עמ' 329—335.

"העלייה החמישית" (משנת 1932 ואילך), היתה, עד כמה שפולין נוגעת בדבר, "מהדורה מוגדלת ומחוקנת" של העלייה הרביעית. שוב באים בצדם של חלוצים וציונים גם יהודים סתם משום שאין להם, ליהודי פולין, ארץ-מקלט אחרת; והם באים במספר גדול יותר. שוב נוטשים יהודים את אדמת פולין לאו דווקא מחמת משבר בן-חלוף אלא מתוך הכרה שאין להם עתיד במדינה זו. והפעם לא גזירות מסויימות, הקשורות בשמו של מיניסטר פלוני או אלמוני, מחזקות הכרה זו, אלא כל הפעולה התחיקתית והאדמיניסטרטיבית בנוגע ליהודים, המצטרפת לשלשלת אחת של גזירות. ומרה ממנה ההכרה, כי לפי הלך-רוחם של אוכלוסים פולניים רבים גם שלשלת זו עדיין היא שלשלת-רחמים, שיש להמירה בכבדה וקשה ממנה. לקח העלייה הרביעית מתבטא בגידול עצום של ההכשרה החלוצית בפולין, מפעל שהוא מפוצל מאוד מבחינה אירגונית, בגלל הבדלים אידיאולוגיים וגם בגלל ההבדל ה"מסורתי" שבין השטחים הרוסיים-לשעבר לבין גאליציה האוסטרית-לשעבר, אך מהווה אחדות מסוימת מבחינת שיטות ההכשרה המקצועית. בשנת תרצ"ז תמכה מחלקת-העלייה של הסוכנות היהודית בארבעה אירגוני-הכשרה בפולין, — "החלוץ", הקשור בהסתדרות העובדים הכללית בארץ-ישראל, "החלוץ הכלל-ציוני", "החלוץ המזרחי" ו"החלוץ המדינתי", — וכל אחד מהם פָּלל שני אירגונים נבדלים, לגאליציה לחוד ולשאר חלקי פולין לחוד*. מפירותיו של מפעל-ההכשרה היה חלקה הגדול של העלייה הפולנית בתקופה זו בהתישבות החקלאית. (ואין לשכוח, כי רובם של ימי העלייה החמישית היו ימי המאורעות, וההתישבות של אותם הימים היתה התישבות "חומה ומגדל"). אין למצות את חלקם בהתישבות אף על-ידי רשימת הישובים, שנוסדו בתקופה זו בידי "גרעינים" שעלו מפולין כגופים מגובשים, כל כמה שתהא גדולה הרשימה הזאת כשלעצמה. שכן הצטרפו רבים מבין עולי פולין לישובים ותיקים (ביחוד מיסודם של עולי רוסיה), גרמו להרחבתם היתירה של ישובים אלה, והפכו תכופות ליסוד העיקרי בתוכם. רבים מבין עולי פולין אף שיתפו עצמם עם עולי ארצות באלטיות, רומניה, אירופה התיכונה וארצות-הברית, ועם ילידי הארץ, לשם הקמת נקודות-ישוב חדשות בכוחות מאוחדים. כמה מספרים עשויים לתת מושג על שיעור חלקה של העלייה הפולנית בתקופה זו בהתישבות החקלאית. לפי חקירה שנערכה בראשית המלחמה העולמית השניה (ונסתיימה ב-1941), היו יוצאי פולין 31.1% מכלל אוכלוסייהם של שלושים קבוצות וקיבוצים, והיוו את שכבת-העולים הגדולה ביותר בכללם. אחוזם בנקודות שונות היה כמובן שונה מאוד, אך הוא מורה בעליל, כי העלייה הפולנית היא שסיפקה את כוחות המילואים הדרושים לכל קבוצה וקבוצה שנוסדה לפני כן על-ידי יוצאי ארץ אחרת. כשם שסיפקה כוחות-מילואים למשקים מיסודה-היא. תפקידם אחד הוא בעין-חרוד (30.9%) ובכפר-גלעדי (6.4%), בגניגרי (54%) ובאפיקים (4%), והתנודות בשיעורם האחוזי אינן משקפות אלא את מידת הצורך של נקודות-הישוב השונות בכוחות-אדם נוספים, בהתאם לתנאי המיוחדים של כל משק ומשק. אולם המספרים הללו, מראשית המלחמה**, שעה שזרם העלייה מפולין כבר התמעט מאוד, אין בהם כדי להאיר כל הצורך מה היתה העלייה הזאת למשק החקלאי העברי. שעה שזרמה במלוא אונה. בשניים במאוס 1937, כשנערך מפקד העובדים העברים בארץ, היו עולי פולין 36.5% מכלל האוכלוסים במשקי-העובדים ו-39.6% מכלל העובדים שנמנו במושבות (שהיו משמשות בזמן ההוא מקום-הכשרה רגיל לקיבוצי-עולים העומדים לעבור להתישבות), ואף המספרים הללו כוללים רק את אלה שעלו לארץ במישרים מפולין גופא, מה שאין כן ילידי פולין שישבו לפני עלייתם, זמן מועט או מרובה, באיזו ארץ אחרת (ביחוד בגרמניה ואוסטריה, עד שגברה שם האנטישמיות). על-פי אותו המפקד, נמצאו אז בארץ עוד 5.629 עובדים עברים שנולדו בפולין אך לא עלו משם, ומספרם הכללי של העובדים ילידי פולין עלה ל-44,150***. אין להעמיד, כמובן, את מפעלה של העלייה החמישית מפולין על הכפר בלבד. היא בנתה גם את העיר, ומבחינה מסוימת היה כאן פְּעֵלָה גדול עוד יותר: היא הוכיחה לראשונה את כושר קיומו של ישוב עירוני גדול ופרודוקטיבי בארץ-ישראל. גידולו המהיר של הישוב העירוני היהודי בארץ בתקופת העלייה הרביעית הוליד חששות שמא תקום כאן עיר יהודית מטיפוס גלזתי, עיר של מסחר ועיר, שתהא מבחינה כלכלית עוד יותר חולנית וחסרת-בסיס מזו שבגולה (מחוסר קהל-לקוחות כפרי לא-יהודי שידקק אליה). מעשי ספסרות (ביחוד במגרשים לבנין), שנתרבו בימי העלייה הרביעית, ותמוטתם של מפעלי-תעשייה רבים, אשר נוסדו באותם הימים (בגלל חוסר נסיון וידיעה בתנאי הארץ, וכן משום שהשוק היהודי הפנימי לתוצרתם היה עדיין מצומצם), נראו בעיני רבים כאישור להנחה זו. אמנם

פעילותה העירונית של העלייה החמישית, אף היא לא עברה לגמרי בשלום מבחינות אלו. אלא שהפעם נתברר, כי הספרות אינה אלא תופעת-לוואי מצערת של תקופת גיאות בריאה-ביסודה, ואילו מפעלי התעשייה, שהקימה העלייה החמישית, החזיקו מעמד יותר מקודמיהם, משום הנסיון המרובה יותר וקהל-הלקוחות הגדול יותר שהורשה לה, לעלייה החמישית, העלייה הקודמת, ומשום שהפעם לא חלו — על-אף המאורעות בארץ — הפסקות בעלייה: הישוב היה הולך ומתרבה וממילא גדל בלי הפסק גם כושר-צריכתו למוצרים תעשייתיים. רציפות זו של העלייה נבעה במידה רבה מן העובדה, שבתקופה זו כבר נתחוויר ליהודי פולין לחלוטין שסופם נישול (השמדה פיזית כללית באמצעי טכניקה מודרנית עוד לא עלתה על הדעת) ולא היה עוד מקום לאשליות — בשל שיפור ארעי — בדומה לאלו שגרמו להתמעטות העלייה לארץ-ישראל, בימי המשבר של "העלייה הרביעית" (1926-1927), וכשם שהעלייה מפולין היא בעיקר שהגדילה את קהל הצרכנים, כך סיפקה גם את עיקר התוספת של פועלים לתעשייה, ובמידה קטנה יותר — של החרושתנים. הכלטת חשיבותה של העלייה מפולין בפרק-זמן זה אינה צריכה לבוא בדרך טישטושה של התרומה, שתרמה באותם הימים העלייה הגרמנית לגידולו של הישוב; אולם יש לזכור, כי התנועה להחלפת המקצוע בקרב עולי-גרמניה נשאה בעיקר אופי של מעבר לחקלאות, ואילו המעבר לעבודה בתעשייה היה מצומצם יותר*, והעיקר — העלייה מפולין היתה מרובה יותר.

מספרים אחדים עשויים לציין את חלקם של יוצאי פולין בהתפתחות העירונית בתקופה זו. מכלל 16,210 יהודים יוצאי פולין, שנמנו בחיפה בשנת 1938, ישבו 9,078 בארץ עד אותה שעה לא יותר מארבע שנים, ורק 6,957 חמש שנים ומעלה (גם המספר השני כולל את בני "העלייה החמישית", בראשיתה), וכבר הזכרנו, כי בעת המיפקד הממשלתי משנת 1931 נמצאו בחיפה רק 3,883 יהודים יוצאי-פולין; פחות מרבע ממספר הנפקדים בשנת 1938. בירושלים, שהתפתחותה הכלכלית היתה איטית יותר, נמנו במיפקד הממשלתי משנת 1931—5,654 יהודים יוצאי-פולין, ואילו במיפקד שנערך בשנת 1939 מטעם הסוכנות — 9,214 (תוספת של 3,560). לעומת זאת הרבחה תל-אביב לקלוט את העלייה מפולין עוד יותר מחיפה. הן מבחינה מספרית והן מבחינת הקצב, אלא דווקא לגביה אין בידינו מספרים מדויקים. מכלל 38,521 עולי פולין (שעלו לארץ מפולין גופא), אשר נמנו במיפקד העובדים משנת 1937, נרשמו כתושבי ערים 23,777, שהם 39.5% מכל ציבור-העובדים העירוני, אם-כי אין לזלזל כאמור בכוחות-האדם שהורשה לציבור-העובדים "העלייה הרביעית", הרי לפנינו כאן בעיקר בני "העלייה החמישית". 25,992 מכלל עולי פולין, שנמנו באותו מיפקד, עלו בשנות 1932—1937.

בעלייתם של יהודי פולין בימי השואה והחורבן, כלומר למן הפלישה הנאצית בספטמבר 1939, יש להבחין שלושה שלבים עיקריים: שלב שלב והשפעתו על חיי הישוב בארץ-ישראל.

מחמת התמוטטותה המהירה של המדינה הפולנית, פסקו פעולות-המלחמה בה ובסביבתה עד 22 ביוני 1941, יום הפלישה הנאצית לברית-המועצות. הפסקה זו איפשרה למקצת פליטים, שנמלטו על נפשם מפולין לארצות הבאלקאן או לליטא, למצוא להם דרכים לעלייה. בין העולים האלה היה אחוז ניכר של אנשי-ציבור, ועלייה זו חוללה תמורה בייחוד בדמותו של מחנה "אגודת ישראל" בארץ. אנשי "הישוב הישן" הם בעיקר שקבעו קודם לכן את דמותו של המחנה הזה, ואילו עתה התרבו בו אנשים הבקיאים בהוויות החיים הציבוריים של מדינה מודרנית, בשיטות חדישות של תעמולה ומגביות, בדרכי-השפעה פארלאמנטאריים לאישוש תביעותיהם המדיניות וכיו"ב. התמורה הזאת ניכרה היטב בקום המדינה. כמו-כן התחילו מתרכזים בארץ, בשלב זה ולאחר מכן, האדמו"רים וגדולי התורה שניצלו מפולין ומן הארצות הסמוכות לה, וארץ-ישראל נעשתה ליורשתה של אירופה המזרחית פמרכו התורני העיקרי בעיני החוגים החרדים באשר הם שם, ואף תופעה זו שגם רישומה ניכר יפה בשנים שלאחר מכן, הן בהקמת מפעלים גדולים של תרבות תורנית בארץ והן בעליית השפעתן של המפלגות הדתיות שבארץ על התפוצות. המחנה "ההסתדרותי", מפלגותיו שבחוק-לארץ היו לרוב מכבר בגדר סניפים למרכזי-התנועות שבארץ, וממילא היתה השפעת עלייה זו על דמותו קטנה יותר.

השלב השני, ניתן למנותו מראשית ההתקפה הגרמנית על ברית-המועצות ועד הקמתה של מדינת ישראל במאי 1948, בעצם ימי המלחמה הצליחו מקצת יהודים מגולי פולין שבברית-המועצות — מבוגרים ונוער — להגיע משם דרך פרס לארץ-

* עיין בפרק על פרנסות הישוב בספרי "הישוב העברי במוצאי המלחמה", 1945, עמ' 57—102.

ישראל, (בעקבות הצבא הפולני שעבר בדרך זו). כמו־כן החלו יהודים משרידי השואה מגיעים כמעפילים ממחנות־הריכוז הגרמניים, עם נסיגת הצבא הגרמני בחזיתות המערב. אמנם מאבק השלטונות הבריטיים נגד ההעפלה צמצם את מספרם. הקו האופייני לשלב הזה הוא ריבויים של עולים צעירים, נועזים ומרי־נפש, שעברו עליהם מוראות ושנשאו בלבם את קברות קרוביהם וידידיהם. שלב זה של העלייה הגביר את תסיסת הישוב בימי המאבק נגד השלטון הבריטי, ורב היה חלקם של העולים במאבק הזה, בתוך הארץ ותוך כדי חתירה אליה.

עם תקומתה של מדינת ישראל, נפתחו שעריה בפני עליית־המונים. בשלב הזה הגיעו המעפילים שנעצרו בקפריסין, העולים שנתקעו באיטליה בדרכם מן המחנות ארצה, הניצולים שעוד נשארו במחנות גרמניה ואוסטריה, ועל הכל — אותם גולי פולין ששנות מלחמת־העולם עברו עליהם בברית־המועצות ושלאחר המלחמה התגלגלו דרך ארצם־לשעבר אל מחנות העקורים בגרמניה, כדי לצפות שם לעלייתם. היתה זו עלייה בעלת צביון עממי, מגוונת בהרכבה, משקפת את כל שכבות הישוב היהודי בפולין יותר מכל גל־עלייה לפני כן, בימי מלחמת העצמאות, היה כל עולה בריא בגיל המתאים מתגייס לאלתר לצה"ל. ומשהתחילו השחרורים ההמוניים מן הצבא, גבר רישומה של עלייה זו בחיים הכלליים של הישוב, ובייחוד ב"ערים הנטושות" שאוכלסו בתקופה זו דווקא, וכן בישובים החקלאיים שנוסדו באותו זמן.

מהשפעתה על חיי התרבות בישוב: צורה עממית יותר, קלה ותוססת ומשעשעת, של עתונות, תיאטרון ובמה־זעירה, הן ביידיש (שהשימוש בה בארץ לצרכים אלה לא עורר עוד בישוב אותה התנגדות שעוררה נסיונות קודמים, כשמעמד העברית לא היה עדיין איתן) והן בעברית (ובייחוד בעתונות־ערב ובבמה זעירה). ניתן לומר, כי השפעת שלב־הסיום של עליית פולין על תרבות־העם בישראל היא רישומו העיקרי של קיבוץ־גלויות על תרבות זו בשנים הראשונות לקום המדינה: העלייה ההמונית מארצות המזרח עוד לא הספיקה להטביע בהן גם את חותמה וגוונה, שיהיו בודאי חשובים בעתיד, לכשיטושטשו ההבדלים הניכרים בין הליכותיהן של ארצות־מוצאם השונות ותתגלנה אפשרויות למיזוגו עם הליכות הארץ וצרכיה. (ההשפעה התימנית על מלאכת אמנות, ריקוד וזמר בארץ, היא פרי גל־עלייה קודמים). וכאן יש להדגיש, שפולין היתה אותה ארץ, שילדיה היו המרובים ביותר בין העולים בראשית ימיה של המדינה. השלב הזה הסתיים בעיקרו בשנת 1950, משבא מספר ניכר של עולים במישורים מפולין (אף הם בעיקרם מבין החוזרים מברית־המועצות). בשנת 1949 הגיעו לישראל כ־47,000 בני פולין, בשנת 1950 — כ־26,500, ובשנת 1951 — כ־3,500.

הגעגועים לקרובים וידידים שהושמדו, הבאים לידי ביטוי בכינוסי זכרון ובספרי זכרון לקהילות שונות; הרצון לקיים קשרים עם ניצולי השואה שהתפזרו על פני העולם; והתקוה להיעזר ב"לאנדסמאנשאפטים" החזקים שבארצות־הברית לצרכי קליטה בארץ. — כל אלה גרמו, שהפעם היתה הנטיה להקים אירגוני עולים בני מקומות שונים חזקה יותר מאשר בגל־עלייה קודמים מפולין (פרט ל"ישוב הישן"). עם זאת, חסרים גם עכשיו בארץ הנתונים להתפתחות אירגון מצ'ין זה כצורה מרכזית של חיי־הציבור לאנשיו, בדומה לשימוש של ה"לאנדסמאנשאפט" באמריקה.

תרומתה של יהדות פולין לבנינה של מדינת ישראל עשויה כשהיא לעצמה להציב לה זכרון עולם. בלעדי תרומה זו לא תתואר ישראל שבימינו.